

Бартіш С. В.,

кандидат філологічних наук,

викладач кафедри української та зарубіжної літератур і методик їх навчання
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ДІТЕЙ / ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ СТУДІЙ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Анотація. У статті досліджено розвиток літератури для дітей / дитячої літератури як окремого напрямку літературного мистецтва, який довгий час залишався поза увагою науковців. Описується еволюція термінології, зокрема різниця між поняттями «дитяча література» (твори, написані дітьми) та «література для дітей» (твори, адресовані дитячій аудиторії), які часто вживаються як синоніми. Підкреслено, що дитяча література окремим феноменом, який потребує комплексного підходу та врахування унікальних аспектів дитячої психології й соціалізації. Науковці акцентують на тому, що дитяча література формується на перетині трьох компонентів: самих творів, дитячого читання та фізичної книги, створеної з урахуванням потреб молодшого читача. Водночас, дитяча література не лише задовольняє інтереси дитини, а й закладає суспільно значущі цінності, формуючи свідомість своїх читачів. Дискусії між дослідниками також стосуються питання взаємодії мистецтва і педагогіки в дитячій літературі. Західні літературознавці, наприклад, наголошують на комунікативній функції літератури для дітей, акцентуючи на створенні діалогу між поколіннями, тоді як вітчизняні дослідники часто підкреслюють дидактичний аспект, вбачаючи органічне злиття виховного потенціалу з художньою формою. Автори досліджують дитячу літературу з різних підходів. Педагогічний підхід розглядає дитячу літературу як засіб виховання і навчання дітей, акцентуючи на дидактичній функції творів. Психологічний підхід зосереджується на вікових характеристиках реципієнта, що визначають спосіб сприйняття та зміст дитячих творів, тоді як рецептивно-естетичний підхід підкреслює значення взаємодії між автором і дитячою аудиторією, акцентуючи на «дитячому коді» у текстах. У статті також йдеться про значення дитячої літератури для соціалізації та передачі культурних цінностей, що закладаються дорослими письменниками. Дитяча література постає важливою частиною загальної літератури, що допомагає розвивати пізнавальні здібності дітей, естетичний смак і мовні навички, створюючи основу для формування ціннісних орієнтирів у підростаючого покоління.

Ключові слова: дитяча книга, дитяча література, дитяче читання, дитячий твір, література для дітей, педагогічний підхід, психологічний підхід, рецептивна естетика.

Постановка проблеми. Тривалий час література для дітей перебувала поза увагою літературознавців. І теоретично, і практично існування дитячої літератури визнавалось *de facto*. Намагання осмислити це явище та описати його в адекватних термінах наражалося на вагання та неприйняття. Існування та специфіка дитячої літератури іноді просто заперечувались.

На сьогодні в напрямку теоретичного осмислення різних аспектів літератури для дітей здійснено низку досліджень. Науковці У. Гнідень, Т. Качак, В. Кизилова, Л. Мацевко-Бекерська, О. Папуша, Б. Салюк, М., Б. Шалагінов та ін. намагаються обґрунтовано пояснити вживання термінів «дитяча література», «література для дітей», визначити місце позначуваних ними понять у теоретико-літературному дискурсі, зрозуміти специфіку написання та сприйняття текстів, адресованих дітям, окреслити іманентні ознаки літератури для дітей та запропонувати підходи її вивчення.

Мета статті – зробити загальний огляд понять «література для дітей» і «дитяча література», проаналізувати основні підходи, які застосовують у дослідженнях цієї галузі словесного мистецтва.

Виклад основного матеріалу дослідження. У літературознавчому словнику-довіднику за редакцією Р. Гром'яка література для дітей тлумачиться як «художні, науково-популярні та публіцистичні твори, написані письменниками безпосередньо для молодшого читача різних вікових категорій починаючи з дошкільнят» [1, с. 398], а дитяча література розуміється як «література, творена безпосередньо дітьми» [1, с. 198]. Проте в сучасних літературознавчих дослідженнях терміни «дитяча література» та «література для дітей» подекуди вживають як синоніми. Т. Качак у поняття «дитяча література» закладає «вузьке (твори, написані дітьми) і широке значення (твори, написані для дітей)» [2, с. 15]. Про це свідчать і тлумачення термінів «дитяча література та «література для дітей» у сучасному літературознавстві. У «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства» подається таке трактування: «Дитяча література – художні, наукові, науково-популярні твори, які написані для дітей. Найчастіше в це поняття включаються також твори «дорослої літератури», що назавжди ввійшли в коло дитячого читання. Дитяча література – це та література, що відповідає рівневі знань, життєвого досвіду, психологічному розвитку дитини й має відповідну тематику й поліграфічне оформлення. Специфіка дитячої літератури зумовлюється віковими особливостями читачів, адресується дітям певних вікових груп... Твори для кожної вікової групи мають жанрові й художні особливості, відповідну тематику. Дитяча література допомагає читачам краще усвідомити актуальність сьогодення, пізнати минуле, розширює кругозір, збагачує знаннями, розвиває мову, пам'ять, естетичний смак. До дитячої літератури належить низка творів усної народної поезії (міфи, казки, пісні, приказки, загадки), а також літературні казки. Її систематично поповнюють твори для дорослих (чи повні тексти, чи адаптації)...» [3, с. 149].

У навчальному посібнику «Українська дитяча література» Л. Кіліченко йдеться про те, що дитяча література є органічною, хоч і специфічною частиною всієї художньої літератури. «Література для дітей – вічнозелена гілка, парость художньої літератури, що відповідає віковим особливостям дитини, враховує її вразливість й емоційність, безпосередність та довірливість у сприйманні дійсності і людей, допитливість» [4, с. 9].

Посібник з української дитячої літератури Д. Білецького містить таке трактування дитячої літератури та її специфіки: «... Дитяча літературою... є органічною частиною всієї художньої літератури і всіма своїми засобами здійснює спільну всієї літературі мету – виховує молоде покоління... Отже, дитяча література – невіддільна від загального літературного процесу: вона формується на ґрунті загальної художньої літератури, тобто літератури для дорослих, на основі законів педагогіки і психології і здійснює єдність принципів мистецтва і педагогіки... [5, с. 8].

У дисертації О. Папуші «Наратив дитячої літератури: специфіка художнього дискурсу» відповідь на питання про те, що таке дитяча література, подана як цілком очевидна та елементарна – «те, що читається дітям чи дітьми». «Дитяча література – певна сукупність літературних творів, створених (адапованих) для дітей із цілком певною метою: звертатися до дитячої уяви, емоцій та почуттів, впливати на дитячі пізнавальні здібності, розвивати смаки та вподобання, розважати дитину» [6, с. 8]. Але, аналізуючи дефініції з різних джерел, О. Папуша звертає увагу на «нетермінологічний характер цілком сформованого поняття». Як недоліки дослідниця називає ряд семантичних дублетів («дитяча література» – «література для дітей» – «література для дітей та юнацтва» – «література дитячого кола читання»); зазначає, що зміст цих визначень охоплює поняття не лише «художньої літератури», а й того, що за своєю суттю не є «літературою» (абетки, розмалюйки, читанки, енциклопедії тощо); підкреслює акцентування суто «педагогічного» виокремлення виховних та дидактичних функцій дитячої літератури («розвивати», «навчати», «повідомляти» тощо замість «розважати», «втішати», «дарувати задоволення»), однак цілком справедливо відзначає «культурологічне значення дитячої літератури у процесах культурації, соціалізації дітей у суспільстві» [6, с. 11]. Такий аналіз понять приводить дослідницю до невтішних висновків: «зімплікована ідея комунікативної природи цього явища не розгортається в осмислення специфіки комунікативного коду, природи естетичної функції дитячої літератури» [6, с. 11–12]. Тому, розмірковує далі О. Папуша, «дитяча література» виникає на перетині трьох уявлень – про *дитячий твір* (як результат цілеспрямованої діяльності письменника), *дитяче читання* (як взаємодію дитини з текстом твору – читання, слухання, перечитування, переказування, доповнення і т.д.) та *дитячу книгу* (як канонізовану форму, фізичний спосіб існування твору)». «Таким чином, дітям пропонується результат *дорослої креативності і дорослого вибору*, але цей результат називається «дитяча література» [6, с. 13]. Дослідниця нагадує всім відомий факт, що «дитяча література» складається не з того, що читають діти, а формується тим, що діти *повинні* читати [6, с. 13]. У сучасному літературознавстві, розмірковує О. Папуша, існують спроби звести до єдиної форми поліморфні явища дитячої літератури, складність походження, розвитку і функціонування літератури для дітей пояснити її «педагогічною необхідністю», а специфіку – «психоло-

гічною достовірністю», установлюючи тим самим норми для кола дитячого читання і принципів творення художніх текстів для дітей. Тому «дитяча література, з одного боку, – це назва реальної форми літературного буття, а з іншого – ціннісне судження, метамовна *фігура*:

- *етимологічна* (опірне слово вимагає літературознавчого контексту);

- *кондиційна* (онтологічна визначеність не може обійти соціальної природи явища як процесу і продукту суспільної комунікації, що загалом включене у широку антропологічну перспективу культурної трансляції досвіду, однак під дією повсякденних стереотипів й впливом інших суспільних дискурсів редукується до проекту такого собі «педагогічного монологу» засобами слова, у тому числі й художнього, яке дитину з суб'єкту розвитку перетворює на об'єкт впливу);

- *маргінальна* (потребує додаткового обґрунтування та нових, ще не зовсім відрефлексованих координат: «тип культури / тип естетичної свідомості»; «література / не-література»; «літературне буття / буття книги»))» [6, с. 13].

Президент Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва У. Гнідець наголошує, що сьогодні література для дітей та юнацтва як предмет дослідження не лише розглядається крізь призму педагогічно-виховної функції, а й сприймається літературознавцями як явище, котре заслуговує на особливу увагу. Дослідниця розглядає літературу для дітей «як самобутній, самодостатній феномен, який є специфічним, очевидно, вже тому, що його комунікативний код заздалегідь закладений у звороті для дітей / юнацтва». Не погоджуючись з О. Папушею, що особливість дитячої літератури визначається «позалітературною реальністю – суспільними нормами, цінностями, уявленнями про соціальну стратифікацію» [7, с. 27], У. Гнідець визнає, що розуміння явища дитячої літератури «безпосередньо пов'язане з панівними ідеями суспільства щодо дитинства: що таке діти, хто вони такі, як і що саме їм потрібно читати. Саме ідеї актуального, близького дітям соціуму, його розуміння, форми існування та співіснування в ньому дітей та дорослих, закладаються дорослими письменниками безпосередньо у тексти для дітей та юнацтва» [7, с. 27–28]. За допомогою цих текстів як носіїв певної ідеологічної системи суспільство намагається закласти певні цінності у свідомість дитини, зауважує дослідниця [7, с. 28]. Аналізуючи праці вітчизняних та зарубіжних науковців, У. Гнідець робить висновки, що «тим часом як для зарубіжного літературознавства основною характерною функцією дитячої літератури є комунікативна, а педагогічні настанови повинні бути назавжди витіснені рівноправ'ям дітей та дорослих та налагодженням доброзичливого діалогу між ними, віднаходженням порозуміння у єдиному часовимірі, наші дослідники здебільшого дотримуються думки, що «органічне злиття мистецтва і педагогіки є основною характерною рисою дитячої літератури» [7, с. 32].

Складність визначення поняття «література для дітей» / «дитяча література» свідчить про його багатовимірність та динамічність. Дитяча література інтегрує в собі твори, створені як для дітей, так і твори, що стали частиною дитячого читання завдяки своїй універсальності. Її специфіка полягає не лише у врахуванні вікових та психологічних особливостей читача, а й у здатності доносити важливі ідеї мовою, зрозумілою й близькою дітям. Водночас важливо, щоб література для дітей не зводилась виключно до інструменту виховання чи

педагогічного впливу. Її справжня цінність полягає у здатності пробуджувати увагу, емоції, естетичні переживання та любов до читання, що залишаються з дитиною на все життя. Саме у гармонійному поєднанні освітньої, розважальної та естетичної функцій розкривається її найглибший сенс. Лише за умов такого підходу дитяча література виконує свою ключову місію – виховання любові до читання та формування культурного й духовного світогляду майбутніх поколінь.

Як бачимо, дитяча література є унікальним феноменом, який перебуває на перетині художньої творчості, педагогіки, психології та культурології. Вона не тільки задовольняє потреби юних читачів у пізнанні, розвагах та естетичній насолоді, а й відіграє важливу роль у формуванні їхнього світогляду, моральних цінностей та соціальних навичок.

Ми цілком погоджуємось із Б. Салюк, що «основним питанням, що хвилює літературознавчу думку, стає не вибір єдиного загально визнаного терміну, який би задовольнив усіх учасників наукової дискусії, а проблема оптимального підходу до студіювання дитячої літератури, що відповідав би сучасному станові філологічної науки та розширив методологію досліджень художніх творів для дітей і про дітей» [8, с. 10].

Дослідниця з Болгарії М. Славова, проаналізувавши праці своїх попередників, виокремила основні підходи, які застосовують у дослідженнях дитячої літератури:

1) **педагогічний підхід** розглядає дитячу літературу як допоміжний засіб у навчанні та вихованні дітей. Хоча «літературний дидактизм» вважається пройденим етапом у розвитку дитячої літератури, дидактичний критерій на підставі вікової дистанції між автором та реципієнтом і до сьогодні «претендує на роль одного із основоположних критеріїв цієї літератури» [9, с. 91]. Дослідниця наголошує, що мається на увазі «дидактичність як незмінна особливість твору, призначеного для дітей, а не відверта дидактика, синонім напоумлення, моральної проповіді, які протипоказані дитячій літературі і від яких відмовилася теорія і критика» [9, с. 10];

На виховній функції дитячої літератури наголошує й українська дослідниця Н. Богданець-Білокаленко. Вона зауважує, що дитяча література відіграє велику роль у вихованні духовно багатого та національно свідомого підростаючого покоління. Дослідниця зазначає, що «саме через літературу, через рідне слово дитина духовно поєднується зі своїм народом, знайомиться з історією, культурою своєї землі, вчиться розуміти Добро, Красу, Любов. Художнє слово збагачує дитину досвідом, сприяє вихованню естетичних смаків, а в старшому віці – формуванню високих духовних цінностей» [10, с. 11].

2) **психологічний підхід** вважає вікові особливості реципієнта та природу авторського хисту основними критеріями дитячої літератури. Відповідно до цього підходу, «дитяча література – це література, призначена для особливого читача (дитина чи підліток), чий вікові характеристики вимагають певних якостей від твору та письменника» [9, с. 10], тобто «вміння письменника адаптуватися до дитини-читача та знаходити з нею спільну мову разом з глибоким пізнанням дитячого світу та врахування динаміки і перспектив його розвитку мають велике значення в успішній творчості для дітей» [9, с. 11];

3) **рецептивна естетика** розглядає під терміном «дитячий аспект» фактор публіки як конститутивну силу в літературі для дітей. М. Славова висловлює думку, що «віковий критерій у дитячій літературі моделює особливий тип естетичної кому-

нікації між письменником (дорослим) та реципієнтом (підлітком). В процесі цієї комунікації дорослий актуалізує дитяче у собі і прагне до творчої реалізації через дитячий код, а дитина стає його «співавтором» із вирішальним голосом при виборі репертуару та стратегій тексту, які забезпечують його «потенціал сприйняття». Дитячий аспект і визначає протоестетичну специфіку дитячої літератури» [9, с. 12].

Ми вважаємо, що розрізнення цих підходів є важливим для глибшого розуміння природи дитячої літератури, ефективного створення текстів і врахування потреб реципієнтів. Кожен підхід зосереджується на специфічному аспекті літератури для дітей, тому їх окремих розгляд дозволяє комплексно охопити весь спектр характеристик, які формують цю літературу, зокрема:

Педагогічний підхід: Важливо окремо вивчати цей підхід, щоб усвідомити роль літератури як засобу навчання й виховання. Лише розуміння педагогічного впливу тексту допомагає уникнути надмірної дидактики, яка може зробити літературу нецікавою для дітей. Водночас педагогічний аналіз дозволяє письменникам та педагогам інтегрувати навчальні елементи у творчість органічно, без шкоди для художності.

Психологічний підхід: Цей підхід звертає увагу на вікові та психологічні особливості дитячої аудиторії, що є критично важливим для створення текстів, які будуть зрозумілими, цікавими та емоційно близькими для дітей. Без врахування цього аспекту автор може не досягти належного контакту з аудиторією, а твір ризикує втратити актуальність або стати неприйнятним для дітей певного віку.

Рецептивна естетика: Дослідження літератури крізь призму взаємодії між автором і читачем допомагає зрозуміти, як саме дитина сприймає текст і як текст впливає на її естетичний розвиток. Цей підхід акцентує увагу на важливості інтерактивності й участі читача в процесі «творення» сенсів. Без рецептивного аналізу література ризикує втратити свій зв'язок із аудиторією та її потребами.

Кожен із підходів має свої специфічні методи аналізу, критерії оцінки й практичні рекомендації для створення текстів. Їх розмежування дозволяє глибше дослідити літературу в різних аспектах; врахувати всі елементи, які роблять текст цікавим, зрозумілим і корисним для дитини; створювати літературу, яка буде одночасно педагогічно цінною, психологічно адаптованою та естетично привабливою. Розділення цих підходів дозволяє знайти баланс між функціями дитячої літератури, забезпечуючи її комплексний вплив на розвиток дитини.

Плідною, на нашу думку, є орієнтація теорії дитячої літератури на концепції про дитинство й субкультуру дитинства, про які згадує М. Славова, адже цей напрям не лише «розглядає уявлення про дітей і дитинство в усій літературі та культурі» (Річард Флін), а й аналізує, як суспільні та культурні ідеї про дитинство визначають корпус текстів для дітей та яким чином дитяча література транслює суспільні уявлення та зразки поведінки [9, с. 12]. Бо, як справедливо зауважує Б. Шалагінов, «предмет дитячої літератури складають, крім самих текстів, педагогічні, фізіологічні, лінгвістичні та соціологічні аспекти, тому таким важливим є визначення для кожної епохи психологічних та фізіологічних меж дитинства, а, отже, і специфіки естетичних потреб дитини» [11, с. 47]. Незаперечним залишається факт, що в дослідженні дитячої літератури необхідно враховувати соціально-культурний контекст її розвитку, оскільки

дитяча література – це «явище, що перебуває в постійному історичному розвитку» [11, с. 46].

Висновки. Дитяча література / література для дітей є багатовимірними явищами, які відображають складну взаємодію між мистецтвом, педагогікою та суспільством. Це складний і багатогранний феномен, що інтегрує в собі твори, створені як для дітей, так і для дорослих, але які завдяки своїй універсальності стали частиною дитячого читання. Її визначення охоплює художню, педагогічну, психологічну та культурологічну складові. Дитяча література поєднує в собі освітню, виховну, розважальну та естетичну функції. Її мета полягає не лише у формуванні світогляду, моральних цінностей та соціальних навичок у дітей, а й у розвитку уяви, емоцій та естетичних смаків.

Дослідження дитячої літератури ґрунтується на кількох основних підходах: педагогічний, психологічний та рецептивна естетика. Успішна дитяча література потребує глибокого розуміння світу дитини, врахування її психології та вікових особливостей. При цьому важливо зберігати баланс між освітньою і розважальною складовими, не зводючи дитячу літературу до інструменту педагогічного впливу. Література для дітей як явище виникає на перетині художньої творчості, педагогіки, психології та культурології, що робить її важливою як для літературного процесу, так і для суспільства загалом.

Література:

1. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. Київ: Академія, 2006. 752 с.
2. Качак Т. Інтерпретаційні аспекти художніх текстів для дітей. *Література. Діти. Час. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва*. Тернопіль, 2012. Вип. 3. С. 14–19.
3. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / за ред. А. Волкова, О. Бойченка, І. Зварича та ін. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 636 с.
4. Кіліченко Л.М. Українська дитяча література: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1988. 264 с.
5. Білецький Д.М. Ступак Ю.П. Українська дитяча література. Київ: Рад. школа, 1963. 263 с.
6. Папуша О.М. Наратив дитячої літератури: специфіка художнього дискурсу: дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06. Тернопіль, 2004. 236 с.
7. Гнідець У. Концептуалізація розуміння сучасної літератури для дітей та юнацтва у світлі наукової критики. *Література. Діти. Час. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва*. Тернопіль, 2011. Вип. 1. С. 25–35.
8. Салюк Б.А. *Regretium mobile* дитячої літератури: типологія традиційних образів дитини-бешкетника: монографія. Донецьк: ЛАНДОН ХХІ, 2013. 216 с.
9. Славова М. Попелюшка літератури у дзеркалі науки. *Теоретичні аспекти літератури для дітей*. Київ, 2002. С. 7–16.
10. Богданець-Білокаленко Н. Дитяча література як важливий складник у вихованні толерантності дітей дошкільного віку. *Acta Pedagogica Volyniensis*, 2023. Вип. 1. С. 10–17.
11. Шалагінов Б. Дитяча література: до питання історичної періодизації. *Слово і час*. 2013. №7. С. 46–53.

Bartish S. Literature for Children / Children's Literature in the Context of Literary Studies: Theoretical and Methodological Bases

Summary. The article deals with the development of literature for children/children's literature as a separate direction of literary art, which for a long time remained outside the attention of scientists. The evolution of terminology is described, in particular, the difference between the concepts of «children's literature» (works written by children) and «literature for children» (works addressed to a children's audience), which are often used interchangeably. It is emphasized that children's literature is a separate phenomenon that requires a comprehensive approach and consideration of unique aspects of children's psychology and socialization. Scientists emphasize that children's literature is formed at the intersection of three components: the works themselves, children's reading, and a physical book created considering the needs of a younger reader. At the same time, children's literature not only satisfies the child's interests but also lays down socially significant values.

Discussions between researchers concern the issue of the interaction of art and pedagogy in children's literature. Western critics emphasize the communicative function of literature for children, emphasizing the creation of dialogue between generations. In contrast, domestic researchers often stress the didactic aspect, seeing the organic fusion of educational potential with artistic form. The authors explore children's literature from different approaches. The pedagogical approach considers children's literature as a means of raising and teaching children, emphasizing the didactic function of the works. The psychological approach focuses on the age characteristics of the recipient, which determine the way of perception and the content of children's works, while the receptive-aesthetic approach emphasizes the importance of interaction between the author and the children's audience, emphasizing the «children's code» in the texts. Children's literature becomes an important part of general literature, which helps to develop children's cognitive abilities, aesthetic taste, and language skills.

Key words: children's book, children's literature, children's reading, children's work, literature for children, pedagogical approach, psychological approach, receptive aesthetics.